

Abstrakt arbejde og automation.

Om forholdet mellem industrisociologi og samfundsteori*

Rudi Schmiede

Denne artikels tese lyder: Industri- og virksomhedssociologiens teoretiske problemer og svagheder, som idag igen beklages højlydt, kan for det første føres tilbage til samfundsteoriens almene uløste spørgsmål, og tydeliggør for det andet, at der i denne »profession«, er en vis berøringsangst overfor samfundsteoretiske spørgsmål. For at udfolde dette argument og begrunde det i teseform, må jeg skitsere nogle forudsætninger:

Jeg går i første omgang ind på Marx' analyse af lønarbejdet indenfor rammerne af hans teori om »lønarbejdets reelle subsumtion under kapitalen« for at vise, at hans begrundelse for arbejdets tiltagende abstrakte karakter ikke er tilstrækkelig (afsnit I). Jeg vil derefter redegøre for, at mere præcise anknætningspunkter for en bestemmelse af abstrakt arbejde, og dermed også centrale kategorier for industri- og virksomhedssociologien, lader sig finde gennem inddragelse af nyere debatter i relation til erkendelses- og videnskabs- og teknikkritik, som alle beskæftiger sig med de nutidige abstraktionsprocessers oprindelser og karakter (afsnit II). I et tredje trin vil jeg tydeliggøre, at der med disse overvejelser kan indhøstes nye indsigter på to for analysen af arbejdet særlig vigtige områder i de sidste ti år - nemlig i undersøgelser af arbejdsmarkedsstrukturen og af fagforeningernes funktion (afsnit III). Til slut kommer jeg ind på spørgsmålene om, hvordan den videre udvikling af lønarbejdet kan vurderes set i forhold til de nuværende automationstendenser, og i hvor høj grad man i denne sammenhæng kan tale om den ofte nævnte »krise i arbejdssamfundet« (afsnit IV).

Disse spørgsmåls spændvidde medfører på grund af den komprimerede artikelform, at mange overvejelser kun kan skitseres groft, tentativt, og hypotetisk; et vist mål af spekulativ og uafsikret tænken kunne efter min fornemmelse imidlertid gøre ganske godt i den noget stivnede industrisociologiske profession.

* Denne artikel er den gennemarbejdede udgave af mit foredrag for Industri- og Virksomhedssociologisektionen på den 21. tyske Sociolog-kongres i Bamberg, oktober 1982.

I. Den marxske analyse af lønarbejdet.

Industri- og virksomhedssociologiske undersøgelser har siden 60'erne i tiltagende omfang henholdt sig til den marxske analyse af lønarbejdet og dets indlejring i den kapitalistiske udviklingsdynamik¹. Selv hvor dette ikke var tilfældet, har disse dog det tilfælles med den marxske analyse, at de koncentrerer interessen om den umiddelbare arbejdsproces, dvs. selve arbejdsudøvelsen, dens kendetegn og rammer. Tilsvarende blev også frem for alt teorien om arbejdets reelle subsumtion under kapitalen og dens centralbegreb, begrebet om »det abstrakte arbejde«, forstået under denne synsvinkel.

Den reelle subsumtionsproces betegner hos Marx den historiske gennemsnættelse af den relative merværdiproduktion; i den bliver det levende arbejde omformet og gjort anvendeligt for kapitalakkumulationen gennem indsatsen af maskiner og deres sammenkædning til storindustri. Som konsekvenser for det levende arbejde blev og bliver det fremhævet, at det bliver indordnet og indvævet i den maskinelt bestemte produktionsproces, og at det derigennem fra at være en drivende kraft bliver forvandlet til maskineriets vedhæng og substitut (Fordisme); at arbejdet dissekeret og opspaltet, bliver berøvet sine åndelige potenser og bliver indlemmet og underordnet en ny driftsorganisation og et nyt virksomhedshierarki (Taylorisme); og at det derigennem endeligt som resultat bliver abstrakt arbejde »sans phrase«, løsrevet fra det specifikke produkt og den specifikke produktionsproces, altså fremmedgjort arbejde, og at det gensidigt er mere eller mindre udskifteligt, og at arbejderens ligestyldighed overfor sit konkrete arbejde derigennem konstitueres. Uanset, hvor rigtig og vigtig denne analyse er, må det ikke glemmes, at den hos Marx kun er et udsnit af en mere generel teori med meget større rækkevidde. Den lader sig i det store hele betegne som teori om den kapitalistiske produktionsmådes overgang fra ét materielt grundlag, fremmed for den selv, til gennemsnættelsen af dens adækvate materielle basis, dvs. som analyse af dén proces, i hvis forløb brugsværdiverdenen bliver omformet til den materielle værdigendstandsmæssigheds kosmos (Breuer 1977).

1. Hartmut Neuendorff betegnede på Bamburger-sociolog-kongressen i sin »officielle op-position« til mit foredrag, »Frankfurteransatsen« som den »stærke«, »München«- og »Göttingenansatsen« som den »svage« læsemåde af den marxske teori om arbejdets reelle subsumtion under kapitalen (med »stærk« mente han den anskuelse, at den umiddelbare produktionsproces' forandringer også bringer entydige følger med sig for de berørte arbejdskraft og arbejdsbetingelser, med »svag« den position, at der ikke består en sådan entydig relation mellem årsager og virkninger). Denne inddeling af prominente industrisociologiske forskningsansatser, gør det tydeligt, hvor vigtigt deres forbindelse til den marxske teori er for deres selvforståelse og for deres forskellighed.

Marx har meget imponerende fremstillet denne formforandring af det fremmede materielle grundlag til en for kapitalen særegen adækvat brugs-værdiform, hvad angår maskineriet og den fixe kapital.

Han har også nøjagtigt beskrevet den levende arbejders positions-skift fra producent, som anvender produktionsmidlet som instrument efter sin plan, vilje og viden til afhængig arbejdskraft, der bliver anvendt efter mekaniske principper af maskineriet som dets levende del. Han har endelig henvist til videnskabens nøglerolle for denne proces og dens anvendelse i produktionsprocessen. Generelt formuleret lader disse elementer i hans teori (som også talrige andre) sig begribe som exemplarisk demonstration af hans metodiske princip, overtaget fra den hegelske dialektik efter hvilken et forholds begreb kun modsvarer dette forhold, og kun vinder sandhedsværdi, når det har antaget samfundsmæssig real natur (dvs. den anden naturs realitet). Med andre ord: Den i begrebet foretagne abstraktion er altså kun et teoretisk legitimt skridt, når en i den reale udvikling selv fuldbyrdet abstraktion bliver beskrevet (Sohn-Rethel har henvist til den centrale betydning af »Realabstraktionen« i den marxistiske teori).

Ejendommeligt nok har Marx ikke gennemført dette metodiske princip i sin analyse af lønarbejdets dynamik. Hans systematiske begrundelse for formforvandlingen fra konkret til abstrakt arbejde består i påvisningen af, at det først gennem cirkulationsprocessens formidling viser sig, i hvor høj grad og om overhovedet et konkret arbejde også har været gennemsnitlig samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, og at det konkrete arbejde og det samfundsmæssigt anerkendte arbejde derfor udelukkende kan adskilles kvantitativt (jfr. hertil Krause 1979). Den anden del af denne argumentationsfigur, som man i og for sig kunne forvente her, nemlig tilbageslutningen til det konkrete arbejdes kvalitative forandring, mangler imidlertid, for udviklingen af det kvantitative samfundsmæssige gennemsnit er tænkelig uden nogen som helst forandring af det konkrete arbejde (dvs. også i en model af simpel vareproduktion). Det drejer sig følgelig om en systematisk begrundelse til nød for arbejdets formelle subsumtion under kapitalen. Marx har selv mærket denne mangel, for han bestræber sig på at beskrive fabriksarbejdet som simpelt, monotont, idiotisk, dumt og arbejdernes forhold til det som helt fremmed og ligegyldigt.

Disse prædikater, der for størstedelen var møntet på arbejdsforholdene i hans tids tekstilindustri, må dog ikke dække over, at de tilsvarende passager i det væsentligste har illustrativ karakter, og ikke systematisk betydning for den marxske teori. Man kan formode, at denne mangel kan tilbageføres til den kendsgerning, at den historiske periode, i hvilken kapitalakkumulatio-

nen faktisk tog arbejdskraften i besiddelse og grundlæggende omformede den² først begyndte for ca. 100 år siden og følgelig ikke blev oplevet af Marx. Hvis det passer, at den reelle subsumtion af arbejdet under kapitalen, og dermed også den reale gennemførelse af det abstrakte arbejde, først begyndte i perioden efter Marx og heller ikke er blevet tilstrækkelig begrebsligt analyseret i den marxske teori, må vi stille os det spørgsmål, hvordan et passende begreb for denne proces så kan findes.

II. Videnskab, kapital og lønarbejde.

Jeg har allerede nævnt, at Marx har tilskrevet udviklingen og anvendelsen af den eksakte videnskab en nøglerolle for forandringen af produktionens materielle grundlag til kapitalakkumulationens formål. For ham er den reelle subsumtion ensbetydende med overgangen fra den traditionelle håndværksmæssige produktionsmåde (sådan som den endnu karakteriserer de tidlige manufakturer) til storindustriell produktionsmåde.

Sidstnævnte udmærker sig ved fremkomsten og udbredelsen af en ny teknik, nemlig den maskinelle teknik, som igen beror på den systematiske udvikling og indsats fra natur- og tekniske videnskaber. Udbytning bliver nu teknisk realiseret, dvs. den antager i sammenligning med sin tidligere værdiøkonomiske, juridiske eller despotiske form mere og mere form af »teknologisk sagslovmæssighed«. Arbejderen står nu overfor et, efter videnskabelig- teknologiske principper selvstændigt og selvstyrende, maskinel system, for hvis anvendelse han bliver et instrument.

Marx grundlæggende positive forhold til de positive videnskaber er ofte blevet noteret. Det af såvel Habermas som Sohn-Rethel påtalte, i sig selv forbløffende, fravær af en materialistisk kritik af erkendelsesformerne og de eksakte videnskaber, får imidlertid central betydning, hvis man ser produktionens videnskabeliggørelse som den moderne kapitalismes kerne. Netop denne problematik har i de sidste godt 10 år (påbegyndt af Sohn-Rethel og Bahr og med forløbere i debatten mellem Borkenau og Grossmann) medført en hel serie af undersøgelser³. Deres resultater har efter min mening den største betydning for analysen af arbejdet.

2. Vi har tidligere betegnet denne periode som »den reelle subsumtions anden fase« og nøjere analyseret de tilsvarende forandringer i produktionen, virksomhedsorganisationen og lønformen (jfr. Schmiede/Schudlich 1976).
3. De igangsættende arbejder kom fra Sohn-Rethel 1970 hhv. 1972 og Bahr 1970 og 1973 (med forløberne Borkenau 1934 og Grossmann 1935). Derpå fulgte skrifterne af Bulthaup 1973, Wohlrapp 1975, v. Greiff 1976 og 1980, R.W. Müller 1977, Breuer 1977, Ullrich 1977, Hieber 1977, Woesler 1978, Oetzel 1978, König 1978, Dudek 1979 a og b, Seel 1980, Schmidt 1981, Stamm 1981.

Jeg ønsker ikke indenfor disse rammer at gå ind på den rene tænkeforms afledning fra fremkomsten af vareproduktion og mønt-penge i antikken (som står i centrum for Sohn-Rethel, Müller og - kritisk der overfor - Schmidts analyser), men vil kun i relation til vores tema slå fast, at iflg. disse studier var varecirkulationens formale karakter, og den dér fornødne realabstraktion bestemmende for udviklingen af de nye tænkeformer - og netop ikke produktionen selv. Jeg vil hellere koncentrere mig om den moderne naturvidenskabs udvikling og betydning for kapitalakkumuleringen. Tidsrummet for dens fremkomst, systematisering (i den newtonske mekanik) og erkendelsesteoretiske gennembrud (i den kantianske erkendelseskritik) lå jo i hvert fald førend udviklingen af den moderne industrielle kapitalisme. At den »kopernikanske revolution« netop tog sit udgangspunkt i astronomien, påviser eftertrykkeligt den moderne naturerkendelses modi's fuldstændige afstand og manglende forbindelse med produktion og overlader dens grundlæggelse til det rene tænkesubjekt, og gør dets karakter, som ren forstandsaktivitet plastisk. K.D. Oetzel (1978) har ifølge min forståelse på den mest systematiske måde beskæftiget sig med forholdet mellem videnskab og kapital, idet han med den kantske filosofi opstiller det erkendelsesteoretiske grundlag for de eksakte videnskaber (jfr. dertil også Seel 1980); den følgende argumentationsgang støtter sig vidtgående til hans udredninger.

De nutidige naturvidenskaber lader sig definere som »en form for intellektuel naturtilegnelse, som... ved metodisk, operativ fremgangsmåde, ledet af lovmæssighedshypoteser, frembringer empirisk indholdsrigt matematisk generaliserbare og dertil uendeligt reproducérbare resultater.« (Oetzel 1978, p. 27). Denne kombination af lovmæssighedsantagelser i matematisk form, empiriske erfaringshensyn og eksperimentelle fremgangsmåder adskiller sig fra naturerkendelsens ældre filosofiske eller praktiske former. En genetisk forklaring på de eksakte videnskaber bliver antydnet gennem den tese, at der består en strukturel sammenhæng mellem den nutidige naturerkendelses matematiske gyldighedsform og den købmands- hhv. handelskapitalistiske regnskabsføring, der udvikler sig i det tidlige borgerlige samfund. Argumentet koncentrerer sig imidlertid om påvisningen og analysen af funktionelle struktur-analogier og -identiteter mellem værdiformen og den rene forstands tænkeform: Således som værdien legemliggør menneskenes »rene« praktiske beskæftigelse, dvs. abstrakt arbejde, kommer tænkevirkosomhed til udtryk i »den moderne videnskabs metodiske idealisme«, i dens grundtanker om *matematica perfectio!* Ligesom det er værdiens begreb at subsumere brugsværdien, sådan må den moderne

naturvidenskab efter sin maxime om det regelbundne i alt naturligt (dvs. dens grundantagelse, at alle naturfænomener ligger under for en helt igennem rationel lovmæssighed) og ved hjælp af den eksperimentelle selektion af de naturlige betingelser subsumere den konkrete natur. Sådan som værdien, allerede i den tidlige borgerlige fase, står overfor og i modsætning til det konkrete arbejde som noget helt fremmed, står de eksakte videnskaber (hvori den filosofiske tænkningens kontinuitet siden antikken iøvrigt er legemliggjort) på ingen måde i et genetisk eller logisk forhold til det konkrete arbejde, men er i fremmedhedsforhold.

Ud over denne analogi ligger begge udviklingers strukturidentitet begrundet deri, at erkendelsens gyldighedsform er bestemt strukturelt af den gældende form for samfundsmæssig organisation, produktionsmåden, dvs. at de begge to er sammenhørende former i en identisk »anden natur«; eller mere præcist: »at den videnskabelige proces' almengørelse af erfaring er strukturelt identisk med den kapitalistiske proces' samfundsmæssiggørelse af arbejdet.« (Oetzel 1978, p. 26). Den egentlige teoretiske påvisning af denne strukturelle identitet mellem den kapitalistiske samfundsmæssiggørelse af arbejdet og videnskabeliggørelsen af erfaringen, som fører til en tiltagende dominans af abstrakt samfundsmæssighed og videnskabelighed over det konkrete arbejde og den dermed forbundne konkrete erfaring, forsøger Oetzel at føre frem i form af en detaljeret struktursammenligning mellem den marxske analyse af værdiformen og den kantske analyse af erkendelsesformen (i Kritikken af den rene fornuft). Mens Marx i værdiformanalysen har at gøre med problemet, hvordan konkret arbejde er muligt i relation til brugsværdier, konkret arbejde som ligeledes opfylder betingelserne for den abstrakte samfundsmæssige værdiformbarhed, beskæftiger Kant sig med spørgsmålet, hvordan en tænkning som tilfredsstillende den rene forstands fordring er mulig, en tænkning, der ligeledes baserer sig på erfaringen.

Analysen - hvis detaljerede eftervisning her ville sprænge rammerne - når, i korthed, frem til det resultat, at den kantske konstruktion af de tre vigtigste erkendelsesevner - sanseligheden, forstanden og forestillingsevnen, der formidler de to første i den transcendentale syntese - fører til en »surrogativ tilstedeværelse af erfaringens almenhed« hinsides den konkrete materialitet (Oetzel 1978, p. 71). Tilsvarende leder tredelingen af vareformen i den marxske teori - brugsværdien, værdien og disse i cirkulationstranscendensens formidlende værdiform - frem til en surrogativ abstrakt almenhed, dvs. den abstrakte samfundsmæssighed. Det erkendelsesteoretiske konstitutionsproblem, hvordan subjekt og objekt for erkendelsen almenlydigt kan falde sammen, løser sig sådan, at begge subsumeres en identisk super-

struktur i den rene forstands form. Det samfundsteoretiske konstitutionsproblem, hvordan det arbejdende subjekt og den naturlige arbejdsgenstand kan træde i forbindelse på et alment samfundsmæssigt plan, løser sig tilsvarende derved, at begge bliver underordnet en identisk værdiformbarheds superstruktur. Den marxske værdiformsanalyse siger, ligesom den kantske skematismelære, på problemet om realiseringen af det hinsides, transcenden- den, idet værdi såvel som forstand kun kan blive virksomme, når de også som sådanne er virkelige, dvs. begge må formidles genstandsmæssigt, finde en modus for deres tingsliggørelse. Værdien udtrykker sig først i penge- ne, dernæst skaber den sig sin egen brugsværdi i kapitalen gennem om- væltning af den materielle produktionsmåde. De rene forstandsbegrebers skematisme skaber sig sin egen (anden) natur gennem det eksperimentelle apparatur og den matematisk udtrykte kausalitets antagelse.

Denne argumentation udvikler sig følgelig til tesen om en dobbelt, eller bedre dobbeltsidig, subsumtion af det konkrete under det abstrakt-almene: den sanselige erfaring under den videnskabelige forstand i form af ske- matismen og brugsværdien under værdien i kapitalens form. Teknologi og teknik som produkter af såvel videnskaben som kapitalen forbinder og legemliggør begge sider. Ligesom videnskaben kan opfatte alle uforud- sette hændelser, faktorer eller sammenhænge, alle afvigelser fra den rene regel udelukkende som forstyrrelsesfaktorer, dvs. som udtryk for størrel- ser, der endnu ikke er taget hensyn til eller endnu er ubekendte, således er det levende arbejdes kvalitativt-konkrete momenter, der er udtryk for dets erfaringsbinding, for kapitalen udelukkende subjektive momenter og skranker, det er muligt at overvinde. Når de beskæftigede lønarbejderes »forstyrrelsespotentiale« idag tiltager med automationsniveauets stigning (Brandt o.a. 1978) og omvendt, den menneskelige arbejdskrafts åbenlyse utilstrækkelighed viser sig som et vigtigt motiv til forøgede automati- seringstiltag, så bliver denne forstyrrende og begrænsende karakter ved det konkrete plastisk synlig. Kapitalen må - og efter denne hensigt bli- ver teknikken og organisationen udformet - reducere arbejdskraften til en mængde af kvantitative ydelseskompone- ter, dvs. ansue og behandle den i teknologiske kategorier (jfr. Sohn-Rethel 1978). Den kendsgerning, at kapitalen i det konkrete forhold til det levende arbejde på talrige måder er tvunget til sociale kompromisser, kan kun tjene som et yderligere motiv til inddæmning af arbejdet og slutteligt til dets afskaffelse.

Med den nyere automationsteknologi og i særdeleshed med den gene- relle informations- og databehandling har man muligvis nået et kvalitativt nyt trin i denne subsumtionsproces: Gik det i lang tid ud på at organisere den levende arbejders erfaring gennem videnskabens indsats og ved dens

hjælp at kontrollere den, så ser det med automationen ud til, at det bliver muligt at erstatte erfaringen med videnskab og at denne tendens er tiltagende. Oetzels arbejde udvikler sig tilsvarende henimod den spørgende pointe, om den kapitalistiske samfundsmæssiggørelse i dag ikke mere kun sker middelbart (over byttet i cirkulationssfæren), men også umiddelbart følger af den videnskabeligt formidlede, teknologiske enhed af menneskelig arbejdskraft, natur og teknik i produktionen; om man følgelig skulle arbejde ud fra en »teknisk værdilov« eller en »teknisk værdiform« (Bahr)⁴.

Nu mangler jeg den filosofiske fagkompetence til at kunne bedømme denne analyses holdbarhed, for at kunne afgøre spørgsmålet, om den skitserede bevisførelse bliver stående på analogiplanet og dermed undviger det erkendelsesteoretiske konstitutionsproblem - sådan som Schmidts (1980) indvending mod en lignende argumentation af Müller (1977) hævder - eller om konstitutionsproblemet »ophævelse« gennem dens genetiske forklaring og dens formanalyse er legitim. Jeg vil hellere kaste mig over nogle konsekvenser af disse overvejelser, som er af interesse for det her behandlede temaområde, dvs. for centrale kategorier af analysen af arbejdet.

(1) I industri- og virksomhedssociologiske undersøgelser bliver den arbejdendes *subjektivitet* i reglen forsøgt begrebet gennem spørgsmålet om hans dispositions- og autonomispillerum. Jeg tror at dette begreb er for snævert og samtidig for uspecifikt, fordi det på forhånd kun spørger efter spillerummene indenfor det bestående økonomiske, tekniske og organisatoriske system. Efter den her forelagte analyse bestod (og består til dels endnu) det arbejdende subjekts subjektivitet udtrykt i dets arbejde deri, at personen legemliggør enheden af konkret arbejde og produktiv erfaring og i denne forstand enheden af hånds- og åndsarbejde. Med erfaringens ekspropriation, nyorganisering og genstandsgørelse, bliver realiseringsmulighederne for subjektivitet i arbejdet gradvist forringede, uanset hvordan spillerummene end måtte se ud i enkeltheder på arbejdspladsen (også dér, hvor de gennem humaniseringseksperimenter bliver kunstigt udvidede). Hvis man tager produktionssubjektets ændring - fra arbejdende person til abstrakt samfundsmæssigt subjekt for den tingsliggjorte værdi, som bevæ-

4. For funktionsevnen som for forståelsen af den moderne produktionsproces kommer det abstrakte eller lineære tidsbegreb til at indtage en nøglerolle - hvilket Sohn-Rethel i sin analyse af værdi- og tidsøkonomiens forhold først har henvist til. Den ældre driftsøkonomi beskæftigede sig udførligt med forsøg på at udvikle et særegent teknisk økonomiskrationalitetsbegreb (*Wirtschaftlichkeitsbegriff*) dvs. sådan noget lignende som en »teknisk værdilov« (Jfr. til denne tradition Hundt 1976).

ger sig i den rene forstandsvirksomheds sfære alvorligt, så har en grundlæggende og irreversibel fjernelse, af arbejderens konkrete subjektivitet som konstitutiv betingelse for produktionen fundet sted.

Den resterende og sikkert aldrig helt udslettelig manifestation af de arbejdendes subjektivitet, vedbliver at være strukturelt indskrænket til en passiv, forstyrrende rolle, der kan overvindes.

(2) Hartmut Neuendorff (1980) har i sin diskussion af Socialforskningsinstituttets computerstudie, der stiller begrebet om det *abstrakte arbejde* i centrum for sin analyse, bebrejdet forfatterne (Brandt o.a. 1978) - efter min mening i det store og hele med rette - at de ved definitionen af dette begreb på en utilladelig måde blander værdiøkonomiske og stofflige momenter sammen, og at deres operationaliseringsforsøg derfor ikke er logisk holdbare. Ifølge min forståelse lader det abstrakte arbejde sig på grundlag af det allerede sagte mere præcist bestemme som erfaringsløst arbejde, subsumeret af videnskab og teknik. Abstrakt arbejde er ifølge dette begreb ligeledes forstandsarbejde. (jfr. Oetzel 1978, p. 78 og 180) og det netop i betydningen af den rene forstands virksomhed gennem den levende arbejders aktion. (Opkomsten af dette begreb, der ifølge min viden første gang blev brugt af Hegel i »Realfilosofien fra Jena« og dér betegner tabet af ånden i arbejdet, peger i den samme retning). Arbejdets abstrakt-hed, som dets erfaringsløshed hhv. den videnskabelige og kapitaladækvate forstands egen bevægelse har umiddelbart hverken noget at gøre med kvalifikationsniveauet eller med den arbejdsautonomi, som er nøje afmålt i forhold til arbejderens enkelte tekniske adfærdskomponenter. Netop under de nuværende betingelser for analytisk-kvantitativ dissektion af alle produktionsprocesser i trit med deres automatisering kan en højt kvalificeret systemanalytiker med relativt brede spillerum i sit arbejde være den mest umiddelbare agent for den abstraherende systemlogik. Dette eksempel kan tillige gøre det tydeligt, hvor vigtigt det er for analysen af arbejdet ikke blot at fastholde de enkelte karakteristika for arbejdsfunktionerne hhv. deres »omverden« og sammenholde dem med hinanden, men også at få et indholdsmæssigt begreb om udviklingsdynamikken. Den ofte påtalte, men ligeså ofte eksplicit eller hemmeligt praktiserede orientering mod håndværksarbejdets traditionelle ideal i vurderingen af arbejdsprocesser (denne bebrejdelse blev først og fremmest rettet mod Braverman), har efter min formening det argument på sin side, at den fastholder den centrale betydning af kombinationen af produktiv erfaring og arbejdsudførelse for ethvert menneskeligt arbejde og ikke er rede til fremskridts-optimistisk at bortforklare ødelæggelsen af denne kombination.

(3) *Kapitalistisk teknik*, dvs. teknologi præget af den kapitalistiske produktionsmåde og dens klassestruktur, betegner således i præcis betydning produktionsmidler, der har mistet deres instrumentelle karakter af arbejdsmidler, fordi de ikke mere er tilgængelige for arbejderens sanselige erfaring; de er i stedet for blevet til autonome og kvasiautomatisk fungerende systemer, fordi de efterhånden kun er tilgængelige for den videnskabelige forstand og efterhånden kun kan begribes i dennes kategorier. De kan kun fungere som et sådant system, fordi de er forbundne med hinanden gennem eller sågar konstruerede efter abstrakte tidsmålestokke. For ikke at true de maskinelle forløbs autonomi og deres tidsstruktur, må det menneskelige arbejde reduceres til supplerende, sikrende arbejde og til restfunktioner, der udfylder hullerne; for også de må tilpasses det for den udviklede kapitalistiske produktion funktionsnødvendige »automatisme«-ideal for alle produktionsfaktorer (Sohn-Rethel 1978). En modsvarende formgivning af arbejdspladserne er i mange tilfælde allerede en bestanddel af konstruktionen og fremstillingen af disse teknikker. Som allerede Marcuse har vist det (1964), tager den kritik, der kun retter sig mod anvendelsen af denne teknologi, for overfladisk fat, for den går netop fejl af den kapitalistiske tekniks specifikke karakter: At udelukke enhver uberegnelighed og enhver ukontrolleret menneskelig indvirkning og sikre den tidsøkonomisk, tekniske »sagsrationalitets« dominans over subjektive påvirkninger.

(4) Arbejdets *reelle subsumtionsproces* under kapitalen skal ifølge denne forståelse ikke ene og alene begribes som gennemsættelsen af den relative merværdiproduktion, som middel til permanent produktionsstigning (gennem udbredelsen af den maskinelle teknik med dens ofte beskrevne følger for det levende arbejde). Den er alt dette, men den er tillige mere. For indenfor rammerne af den rene forstands tænkeformers overherredømme og de eksakte matematiske videnskabers udvikling og efterhånden også overherredømme (dvs. et væsentligt moment i det, som siden Max Weber bliver diskuteret som sekulær rationalisering og »afmystificering af verden«) fremstiller den tillige et specifikt udviklingsled: Den reelle subsumtionsproces er indenfor produktionen virkeliggørelsen af rationalitetsformer, som historisk allerede var udformede i videnskaberne og i kapitalomløbet i cirkulationen.

Kun når man ser den reelle subsumtion i denne, dens historieteoretiske kontekst, er det efter min mening muligt at begribe dens fulde betydning. Hvis man følger den kritiske teori og også Blochs overvejelser på dette punkt, så er praktiseringen af formal rationalitet udtryk for menneskenes historiske forhold til naturen, som lader sig karakterisere som en stræben

efter omfattende beherskelse af den ydre, såvel som den indre menneskelige natur, men som faktisk kun har ført til stadig bedre udviklinger af midler til partiel naturbeherskelse. Jeg vil ikke her spekulere videre over dennes genese og form; de evolutionsteoretiske udkast når i hvert fald frem til højst forskellige forklaringsansatser. Men det er vigtigt at fastholde dette naturforholds partielle karakter (den finder sit sidestykke i naturvidenskabens partialiserende, isolerende fremgangsmåder, der paradoksalt nok ikke har udviklet et begreb om den reale natur). For den menneskelige eksistens' naturbinding, som består som før, gør sig mere eller mindre voldsomt gældende ikke kun i selvopretholdelsesmotivets dominans hhv. trangen til selvopretholdelse (Horkheimer), hvilket den kritiske teori til stadighed har understreget, men den viser sig også i de katastrofale økologiske følger af den videnskabeligt-teknologisk højtudviklede kapitalistiske produktionsmåde.

(5) Til afslutning af dette afsnit vil jeg kort gøre opmærksom på, hvilket allerede er gjort andetsteds (jvf. Breuer 1977, Sieferle 1979, Schmiede 1980), at denne synsmåde har alvorlige konsekvenser for foreneligheden af kapitalanalyse og *revolutionsteori*. Accepterer man den indsigt, at brugsværdien og med den det levende arbejde gennem den reelle subsumtionsproces bliver forvandlet til en kapitaladækvat form, så kan man ikke samtidig håbe på en omvæltning af denne produktionsmåde med lønarbejdere som bærere af en uspoleret brugsværdi. Man kan så enten opgive revolutionsteoretiske perspektiver eller også må man søge en anden begrundelsesstrategi.

III. Arbejdsmarkedsstrukturer og virksomheder.

Det vigtigste moment i den reelle subsumtions proces - brugsværdiens forvandling til kapitaladækvat fremtoning (Gestalt) - gælder på en særlig måde for den menneskelige arbejdskrafts brugsværdi. Man har indtil nu næsten udelukkende diskuteret dens forandringer i henseende til selve arbejdsfunktionerne. Lige så betydningsfuldt er, efter min mening, imidlertid konsekvenserne af denne proces for strukturen af alle de lønafhængige, for gesamtarbejderen. To af det sidste tiårs centrale debatter indenfor industrisociologien - den omstruktureringen og segmenteringen af arbejdsmarkeder og den om fagforeningernes funktionsændring - kan bidrage til at kaste opklarende lys over denne sammenhæng.

(1) Den reelle subsumtions proces medførte som bekendt en erstatning af håndværksmæssigt fagligt kvalificeret arbejde med tillært betjening af maskiner hhv. ikke-faglært hjælpearbejde. Medførte denne udvikling i

første omgang den strikte opsplitning mellem kvalificerede faguddannede arbejdere og ukvalificerede massearbejdere, så opstod der - med start i den sidste tredjedel af det 19. århundrede og vel først i jern- og stål-industrien - efterhånden mellem disse to poler et mere og mere differentieret og betydningsmæssigt voksende spektrum af mere eller mindre udprægede, processpecifikt tillærte funktioner. De ofte beskrevne patriarkalsk-autoritære virksomhedsstrukturer indenfor stålkoncerner som imidlertid også omfatter en relativ veludviklet personale - og socialpolitik mhp. at sikre kontinuitet og stabilitet, synliggør disse forandringer i arbejdsstyrkens grundstammes strukturer. I 20'erne blev spørgsmålet i arbejdsstyrken et eksplicit tema i de socialvidenskabelige diskussioner - og det relaterede sig på den ene side til den faste stok af fagarbejdere, på den anden side imidlertid også (på grund af problemet med de faste omkostninger) relateret til den tillærte fast tilknyttede arbejdskraft i de kontinuerligt kapitalintensive grene af industrien.

For blot at citere én stemme: På grund af »arbejdsomkostningens 'fixe' karakter«, skrev Boller (1931, s. 50), er arbejdsgiverens fleksibilitet forringet betydeligt. Han begrundet det således:

»Mens arbejdsstyrken i krisetider tidligere kunne bibeholdes derved, at den for store andel af arbejdsomkostninger i forhold til de samlede omkostninger forbigående kunne udlignes enten ved forringelse af arbejdsgiverudbyttet eller ved gripen tilbage til tidligere udbytte, eller ved at en forkortelse af arbejdstiden og lønedsættelse muliggjorde en tilpasning, så må man i dag fortsætte med at producere i fuldt omfang. For en forbigående stilstand af maskinerne forringer kun muligheden for at skaffe penge til rentebyrden. For at tilvejebringe denne må produktionsapparatet udnyttes fuldt ud, også hvis der undertiden ikke er nogen afsætningsmuligheder til stede. Derigenem er såvel arbejder som kapital bundet til virksomheden.« (P. 45f; jfr. f.eks. lignende overvejelser hos Szalai 1928, Weyermann 1923, ZwiedineckSüdenhorst 1925 og for nylig Pierenkemper/Tilly (red.) 1982)

Den fixe kapital voksende betydning - af Sohn-Rethel betegnet som moderne produktionsøkonomi og efter min mening udtryk for produktionens videnskabelig-teknologiske karakter og som sådan *det* vigtigste karakteristikum for den udviklede kapitalistiske produktionsmåde - og fremkomsten af, som det hedder i dag, »virksomhedsbundne« eller »virksomhedsspecifikt kvalificerede« arbejdsstyrker hører, iflg. dette argument, sammen som to sider af den selvsamme udvikling. Udbredelsen af det virksomhedsbundne

delarbejdsmarked eller arbejdsmarkedssegment, og den tiltagende betydning af de interne markeder fortsætter iflg. resultaterne fra den nyere arbejdsmarkedsforskning - også selvom mulige modtendenser nu bliver synlige, hvilket vil blive taget op senere.

Det er nu vigtigt i vores sammenhæng at gøre sig disse forskellige beskæftigelsesgruppers stilling overfor kapitalen klar. De gamle fagarbejdes position baserede sig i princippet på deres særlige uddannelse, deres konkrete færdigheder, deres uddannelsesinteresser osv. dvs. konkrete, men samtidig almen-procesovergribende kendetegn; de stod kun til rådighed for kapitalen formidlet gennem denne arbejders person, idet disse kvalifikationer i høj grad beroede på overleverede hhv. selverhvervede produktionserfaringer. På grund af den traditionelle erhvervsuddannelsesform disse kvalifikationer havde (jfr. dertil Beck/Bruter/Daheim 1980) var fagarbejderne i princippet orienteret ud over virksomheden mod et fagspecifikt arbejdsmarked. At skifte virksomhed var grundlæggende muligt, uden lønforringelser eller forringede arbejdsvilkår. For virksomheden var de ganske vist, indenfor rammerne af det almene, professionelle udbud, til at erstatte; grænsen herfor lå dog i deres kvalifikations kvantitative begrænsning på det samlede arbejdsmarked. Fagarbejdernes magtbasis lå derfor udenfor den enkelte virksomhed, og baserede sig på de alment gunstige betingelser for salget af deres arbejdskraft. Grundlaget for dette var endvidere deres arbejdsevnes kapitalfremmede herkomst hhv. at den ikke altid stod umiddelbart til rådighed for kapitalen.

I modsætning hertil har de ukvalificerede eller kun lidt kvalificerede beskæftigede (den aktuelle debats »løsarbejder« /Jedermannsarbeiter) overhovedet ingen selvstændig magtposition overfor kapitalen, men er derimod afhængig af den almene efterspørgsel efter arbejde og dermed afhængig af dynamikken i kapitalakkumuleringen. Kun knaphedssituationer på det almene arbejdsmarked kan slå ud til deres fordel.

Den egentlige interessante kontrastgruppe til de faglærte arbejdere er imidlertid de (mere eller mindre komplext tillærte) virksomhedsspecifikt kvalificerede arbejdskraft. Deres uddannelse implicerer en vis tidlig udstrækning, inden de overhovedet kan bringes i anvendelse på den ønskede måde - uanset om oplæringen finder sted adskilt fra produktionsprocessen eller gennem learning-by-doing. Virksomhedsspecifikt kvalificerede arbejdskraft er som følge heraf ikke mulige at erstatte ad hoc, men kun med forsinkelse. Ved siden af omkostningerne

til oplæring af den nye arbejder indtræder der mere eller mindre høje omkostninger for produktionstab i forbindelse med den forrige arbejdspladsindehavers afgang. Virksomheder, der har brug for arbejdskraft kan derfor sikre kontinuiteten i deres produktion gennem en forudseende personaleplanlægning og -politik og ved at holde en vis reserve. De vedbliver dog at være sårbare overfor truslen fra en større gruppe af beskæftigede eller små, men strategisk vigtige grupper, om at trække deres arbejdskraft tilbage.

Men omvendt er også de virksomhedsspecifikt tillærte arbejdskraften anderledes stærkt afhængige af virksomheden end de faglærte arbejdere. Mens de sidstnævnte kan bevæge sig relativt frit på arbejdsmarkedet, uden at behøve at frygte nogen nævneværdig risiko med hensyn til deres løn- og arbejdsbetingelser og deres beskæftigelseschancer, er de førstnævnte med hensyn til deres erhvervsmæssige status, og det dermed forbundne indkomstniveau, arbejdsbetingelserne og sikkerheden i beskæftigelsen i høj grad afhængige af sikringen af deres virksomhedsmæssige placering, dvs. mere eller mindre snævert fastbundet til det erobrede trin på anciennitetsstigen og løn- og produktionsstrukturen. Kun særligt uudholdelige løn- og arbejdsforhold eller et særligt attraktivt tilbud om arbejde fra en anden virksomhed (eller i sidste instans en større beskæftigelsesindskrænkning eller en virksomhedslukning) kan foranledige dem til at skifte virksomhed. Arbejdernes orientering retter sig derfor primært mod virksomheden, hhv. hele foretagendet og den dertil knyttede økonomiske udvikling. I relation til dette, virksomhedens velbefindende, må der bestå en principiel identitet mellem beskæftigede og foretagendet også selvom der som regel i mange enkeltspørgsmål måtte være forskelle og konflikter. En real kerne i ideologien om, at vi alle er i samme båd, er efter min mening at finde deri, at såvel arbejdsgiver som beskæftiget pga. disse interessekonstellationer står i en fælles konkurrencemodsætning til andre virksomheder (hvilket manifesterer sig eftertrykkeligt i kampagner som »Brug Chrysler« eller kernekraftsindustriens bedriftsråds lobbyvirksomhed).

Mens markedet altså fortrinsvis er orienteret mod udbud, når det drejer sig om faglært arbejde, er det afhængigt af efterspørgsel, når det drejer sig om virksomhedsspecifikt kvalificeret arbejde (Thurow 1975). De, der er beskæftiget som ufaglærte (Jedermannstätigkeit) besidder på sin side ikke engang en virksomhedsintern magtposition, men har en afmægtig status, hvilket Brentano har beskrevet indtryksfuldt som situationen for de lønafhængige uden fagforeninger. Mens fagarbejderne i princippet har rettet deres orientering mod det faglige arbejdsmarked ud over virksomheden, er den hos dem, der er beskæftiget på interne markeder grundlæggende knyttet

til konkrete virksomheder. Mens de traditionelle faglærte arbejdere, pga. en kapitalfremmed, erfaringsmættet produktionsviden, har et vist mål af uafhængighed overfor arbejdsgiveren, består de virksomhedsspecifikt kvalificeredes virksomhedserfaring i en kumulation af forskellige tillæringskvalifikationer og i kendskabet til virksomhedens informelle strukturer. Mens fagarbejderens produktionserfaring dermed har en autonom, virksomheds- overgribende karakter og udmønter sig i en selvstændig produktionsviden, er de tillærtes virksomhedserfaring netop en kvalifikation til virksomheds- og produktionsspecifik beskæftigelse. Er fagarbejderens arbejdskrafts varrelignende karakter indskrænket til hans fordel på grund af hans kvalifikations kapitaleksterne herkomst og kan han omvendt pga. deres almene karakter tillige bruge dem i egen interesse, så er den virksomhedsspecifikt kvalificerede arbejdskrafts markedsprægede karakter ganske vist ligeledes indskrænket gennem bindingen til det interne marked, men den forbliver bundet til og afhængig af de rammer, som virksomhedens udvikling sætter; friheden til at skifte arbejdsplads er som regel - lidt overpointeret - kun som millionærens frihed til også at sove under Pariserbroerne.

(2) Selvom disse forskelligheder sikkert er særdeles typologiserede og forsimplede, så kan de dog alligevel, efter min mening, bidrage noget til en forståelse af fagforeningernes udvikling. De tidlige fagforeninger opstod som bekendt som de faglærte arbejderes fagorganisationer og fastholdt næsten frem til århundredeskiftet deres eksklusive karakter (en illustrativ anekdote: I trykkernes fagforening blev den store latinprøve i 1906 gennem en overenskomst afskaffet som kvalifikationsforudsætning for sættere og dermed som medlemsbetingelse i typografernes fagforening). De organiserede følgelig - som Brentano siger det et sted - interesserne for dem, som havde mindst brug for en organiseret repræsentation af interesser; man kan formulere det sidste anderledes: Interesserne for dem, som tidligst var i stand til at lave en organiseret interesserepræsentation.

Disse fagforeningers målsætninger, organisationsstruktur og politik afspejler medlemsskabets sociale situation og interesser: Deres grundlag var fagprincippet; de var relativt egalitære og demokratiske, men samtidig centralistisk strukturerede; deres vigtigste målsætning bestod i kontrollen med deres fagspecifikke arbejdsmarked, og dertil tjente organiseringen af lærlingesystemet, arbejdsanvisning, arbejdsløsheds- og strejkeunderstøttelse og fastlæggelsen og den indreorganisatoriske gennemførelse af mindstemål for løn- og arbejdsbetingelser. Betydningen af overleverede traditioner bliver tydelig gennem den vigtige rolle, som det fra laugene stammende forsorgsprincip spiller overfor ydelsesprincippet. Da beskæf-

tigelses- og aflønningsbetingelserne på det fagspecifikke marked afhænger af kontrollen med disse ikke-virksomhedsspecifikke markeder, giver opprioriteringen af de centraliserende aktiviteter og forsamlinger, dvs. virksomhedsuafhængige organisationsområder, god mening. Også den relativt åbne, demokratiske struktur i disse tidlige fagforeninger modsvarer deres udprægede, gennem faget formidlede interessehomogenitet og en ikke særligt differentieret stillingsmæssig status hos medlemmerne. (Samtidig bør man ganske vist ikke overse, at sammenhængen mellem centralistisk og alligevel demokratisk organisationsstruktur skyldes disse fagforeningers relative eksklusivitet; jvf. Brandt 1975).

Dannelsen af fagforeninger for til- og ufaglærte hhv. den gradvise åbning af de faglærtes fagforeninger for dem (og dermed for kvinderne) og den successive fusion af enkeltfagforeninger fra og med 90'erne i det forrige århundrede var ganske vist til at begynde med en reaktion på den raske vækst i antallet af massearbejdere, deres konkurrence og nød. Med den raske udbredelse af industriforbundsprincippet, den statslige anerkendelse af overenskomstsyste­met, oprettelsen og den retslige binding af bedriftsråd og først og fremmest med den hurtige vækst i antallet af medlemmer efter 1. Verdenskrig fik dette nye mellemlags (de mere eller mindre virksomhedsspecifikt tillærtes) interesseformulering hurtigt betydning. Götz Briefs har efter min mening - selvom det er fra et andet teoretisk standpunkt - først og fremmest i sine analyser af tyverne præcist beskrevet denne overgang fra den 'liberale' fagforening (dvs. den, som er orienteret imod det virksomhed-soverskridende arbejdsmarked) til den 'fastlåste' fagforening (dvs. den, som retter sig mod branchen hhv. virksomheden).

Disse nye fagforeninger - som jeg, for kortheds skyld, og med forsømmelse af de mangfoldige historiske differentieringer og overgangsprocesser, vil stille overfor de gamle, ligeledes som 'type' - fremviser, for så vidt de beskæftigede på det interne marked spiller en vigtig eller endog en dominerende rolle i dem, nye kendetegn; Den fagforeningsmæssige interesserepræsentation giver pga. beskæftigelses- og lønbetingelsernes afhængighed af bedriftens eller foretagendets udvikling, en logisk og faktisk prioritet til arbejdet med virksomheden. Den primære interesse i reguleringen af virksomhedsmæssige forhold udelukker på ingen måde sikringen af den generelle overenskomst. Organisatorisk implicerer denne interessekonstellation, at vigtige og indflydelsesrige positioner i fagforeningernes beslutningsorganer besættes af de store virksomheders bedriftsråd; fra fagforeningsside fremstår dette omvendt som nødvendigt, idet denne arbejdsstyrke udgør et vigtigt magt- og kamppotentialer i arbejdskampene.

Denne form for 'virksomhedscentrerede' fagforeninger kan herefter sammenfattende karakteriseres således: Deres sociale basis udgøres af de inden for visse grænser mægtige og relativt selvstændige arbejdsstyrker og interesserepræsentanter i store virksomheder med udpræget virksomhedsspecifik arbejdsmarkedssegmentering. Virksomhedsspecifikke reguleringer bliver i vidt omfang lavet inden for disse virksomheder; i særdeleshed bliver de såkaldte kvalitative spørgsmål overvejende reguleret her, således at der i den fagforeningsmæssige overenskomstpolitik udvikles en næsten eksklusiv opmærksomhed på lønspørgsmålet. På denne basis bygges et relativt bureaukratisk fagforeningsapparat, hvis opgave primært er udbredelsen og sikringen af arbejds- og lønbetingelser i de store virksomheder. Et sådant apparat kan derfor ikke være struktureret tilstrækkeligt åbent i demokratisk forstand, idet det kun fungerer under forudsætning af, at virksomhedsrepræsentanterne for nøglevirksomhederne også besidder nøglepositioner. Dette lader ulighederne i arbejdsbetingelserne, i den virksomhedsmæssige status og den gensidige konkurrence komme til udtryk. De synlige følgefænomener af denne struktur er forhold såsom lange »embedsperioder« og under-gennemsnitlige udskiftninger blandt bedriftsrådsdelegerede og delegerede i fagforeningsforsamlinger; afhængighed af den lokale administration af de store virksomheder; repræsentation af vigtige bedriftsråd i de højeste fagforeningsorganer, ofte også i form af tillidshvervsophobning; samt den informelle koalition mellem disse bedriftsråd og fagforeningsledelsen med henblik på beslutning af vigtige fagforeningspolitiske spørgsmål.

Det skal tilføjes, at der med denne konstellation er institutionaliseret en principielt defensiv udgave af fagforeningspolitik (hvilket Gorz har gjort opmærksom på). Denne defensive position relaterer sig udover til de magtpolitiske også til de indholdsmæssige perspektiver, og vel at mærke ikke kun - som allerede antydnet - til de enkelte politiske områder som lønpolitikken, udformning af arbejdsbetingelserne osv., men også til den generelle holdning til den kapitalistiske arbejdsproces: Var de gamle fagforeninger pga. deres faglige selvbevidsthed udpræget mistroiske mod videnskaberne og nye teknologier, dvs. fornemmede de stadig disse områder som noget fremmed overfor deres eget arbejde, så udmærker de nuværende fagforeninger sig omvendt ved en høj grad af tro på videnskab og teknik-optimisme - en holdning, som vel ingen steder bliver så tydelig, som i den stadige højtidelige bedyrelse, at de står til rådighed for det tekniske fremskridt og ikke vil ligge i vejen for dette samt i deres egen politiks orientering mod arbejdsvidenskabernes regelsæt. Også selvom der i den sidste tid findes små ridser i denne fast sammenføjede bevidsthedsblok under indtryk af den

skærpede krise, forekommer det mig, at resultatet indtil videre snarere er usikkerhed og orienteringsløshed end en faktisk sætten spørgsmålstejn ved denne holdning. De virksomhedscentrerede arbejdsstyrkers og fagforeningernes indsnævrede synsvinkel, deres mangel på historisk bevidsthed og samfundspolitiske perspektiver, kan i disse rammer forstås som udtryk for dominansen fra den videnskabeligt begrebne 'tingenes rationalitets' dominans - dvs. det, som Oetzel og Bahr har betegnet som 'teknisk værdiform'.

Disse overvejelser om arbejdsmarkedsstrukturerne og fagforeningerne er sikkert meget hypotetiske og er snarere et forskningsprogram, end de kan gøre krav på at være almenlydigt systematisk og historisk-materialistisk begrundede⁵. Men de kan måske alligevel gøre deres til, at opmærksomheden om, ikke blot hvordan den enkelte arbejdsfunktion og dens tekniske og organisatoriske betingelser, men også hvordan arbejderklassen som en helhed i sin sammensætning, i sin interessestruktur, i sine magtpositioner såvel som i sin organisation er blevet formet og videre frem bliver formet gennem den reelle subsumtionsproces. Jeg tror også, at et realistisk og teoretisk bedre begrundet synspunkt på de politiske betingelser og konstellationer i det praktiske forhold mellem kapital og lønarbejde bliver mulig på denne måde, end det kommer til udtryk i talrige analyser, der er prægede af altfor abstrakte formler og ønsketanker. Endelig var det mig magtpåliggende at konkretisere de problemer noget, som angår de traditionelle revolutionsteoretiske perspektiver - tidligere betegnet aldeles summarisk som forældede - i forhold til de aktuelle betingelser.

IV. Automation og lønarbejdets krise

Hvordan skal man nu med baggrund i de - som forskellige momenter af en historisk proces - her fremstillede tendenser (videnskabeliggørelsen af produktionen af den abstrakte tankeforms mønster, den reale abstraktliggørelse af det konkrete arbejde, arbejderklassens og dens fagforeningers

5. Vi kom i undersøgelserne af fagforeningernes aktuelle udvikling til det resultat, at den beskrevne type »virksomhedscentrerede« fagforeninger i Forbundsrepublikken Tyskland i særlig høj grad eksisterer i den kemiske industri (Schudlich 1982 a), men at der også i metalindustrien - om end mindre systematisk - forefindes tydelige træk af denne interesseorganisationsstruktur (Schmiede 1982). I denne sammenhæng bliver også den tanke yderligere fremført, at den dermed betegnede strukturforandring i det grundlæggende forhold mellem kapital og lønarbejde på den virksomhedsmæssige basis frembringer grundlaget for korporatistiske arrangementer og institutioner, mod hvilke interessen i organisations- og til dels også fagforeningsforskningen i løbet af de sidste års tid har relateret sig (jf. især Schudlich 1982 b). Burkart Lutz (1978, 1982 a og b) har i nogen tid som den eneste bestræbt sig på - selvom det indtil videre mest af alt har været i form af den slags analytik og historisk orienterede hypoteser - nøjere at undersøge arbejdsmarkedsstrukturenes historisk-teoretiske udvikling.

omstrukturering) vurdere den nutidige accelererede automation og dens følger for lønarbejdet? Må industri- og virksomhedssociologien indstille sig på en 'krise i arbejdssamfundet' (og dermed på en krise i sit eget fag)?

Det er i dag næppe omstridt, at de nye teknologier og teknikker - dvs. den generelle og universelle informations- og databehandling - er en ny basisteknologi, hvis udbredelse vil føre til en gennemgribende omvæltning af hele den materielle produktion og forvaltning. De besidder en ny kvalitet i sammenligning med den hidtidige teknologi derved, at de i et omfang, som det indtil videre er vanskeligt at få et overblik over, skaber mulighed for maskinisering af den menneskelige arbejdskrafts mere intelligente og sensitive evner. Alle vurderinger stemmer også overens på det punkt, at udviklingen af deres tekniske (og også tiltagende økonomiske rentable) muligheder og i endnu højere grad deres indsats i arbejdsprocessen kun har nået sin begyndelse (jfr. om dette f.eks. Europäisches Gewerkschaftsinstitut 1979, Otten 1982).

Disse automatiseringstendenser kan tydes som en forceret gennemsnættelse af abstrakt arbejde. Den marxske tese, at det automatiske maskinsystem skulle reducere arbejderens produktive beskæftigelse til en »blot og bar abstraktion af aktivitet« (Marx 1857/58, p. 584), at dets udbredelse skulle resultere i »arbejdsevners tømning« (Marx 1863/65, p. 79) får i betragtning af de nutidige synlige forandringer i produktion og forvaltning på en vis måde bogstavelig realitet. Medførte udviklingen af den 'videnskabelige' driftsorganisation en fordobling af den materielle produktionsproces i den egentlige materialebearbejdnings- og omformningsproces og i dennes afbildning i form af en papirinformationsproces, så virkeliggør den nye elektronik abstraktliggørelsen af denne informationsstrøm i form af rene symboler. Alle produktionsrelevante informations- og kommunikationsforløb, til dels også beslutningsprocesserne, får deres egen tekniske form, deres eget sprog (det matematiske sprog) og deres egen elektroniske eksistens. Anvendt matematik - fra begyndelsen den rene forstands idealforestilling - er her blevet teknisk realitet.

De resterende produktionsaktiviteter svinder selv absolut ind. En hastigt voksende del af dem bliver overtaget af maskiner. For så vidt de endnu er forblevet menneskeligt arbejde, bliver de i tiltagende grad isolerede og så at sige omringet af de maskinelle produktions- og informations- og beslutningsprocesser. (Klager fra arbejdere og funktionærer over, at alle informationer først kommer til deres kundskab som ufejlbarlige informationer og med den tilhørende tvangskaraktér, og den indbyrdes kommunikation i stigende grad efterhånden kun er mulig maskinelt, er ud-

tryk for denne tendens). Derved bliver det levende menneskelige arbejde reduceret til »restfunktioner« (Brandt o.a. 1978) selv der, hvor visse kvalifikationskrav og spillerum er blevet bevaret. Denne indrullering i et totalt maskinelt determineret produktionsforløb, der er organiseret og fungerer efter den eksakte videnskabs principper, præger de konkrete arbejdsaktiviteter og gør dem til et funktionsled i den abstrakte proces. De bliver opdelt og sammensatte, anskaffede på ny eller tilintetgjort i forhold til denne proces' øjeblikkeligt foreliggende behov. I denne betydning er de resultater, syntetisk produkt af den »anden natur«. Overleverede rester af selvstændig brugsværdikvalitet bliver i hurtigt tiltagende grad ofre for den abstraktliggørelseslogik, der sætter sig igennem.

En vigtig konsekvens af den nye automatiseringsbølge for arbejderklassens struktur forekommer mig svarende hertil at være det kvalificerede faglærte arbejdes forsvinden inden for overskuelig tid, ikke kun i produktionen selv (som i maskin- og i trykkeindustrien), men - med undtagelse af de opsplittede restfunktioner - også i områder som produktionsforberedelse og vedligeholdelse. Endvidere findes der tydelige tegn på, at der med anvendelsen af den nye teknologi udvikles en fornyet polarisering mellem ufaglærte hhv. kun korttidstillærte og kvalificerede arbejdsfunktioner - som det er vist ved eksemplet om indsætningen af industrirobotter og den numeriske styring (jfr. især Benz-Overhage o.a. 1982). Det kan idag iagttages, at faglærte, hvis oprindelige beskæftigelsesområder er opløste, i tiltagende grad bliver ansatte til mere komplekse arbejder med driftsspecifikke kvalifikationskrav (som f.eks. i elektroteknikkens kontrolvirksomhed). For mig at se synes denne udvikling i sin tendens at tage sigte mod en sammensmeltning af alment faglige og udpræget virksomhedsspecifikke kvalifikationer og krav⁶. Denne tendens tyder på, set i sammenhæng med opsplitningen, rationaliseringen og automatiseringen

6. Noget taler derudover for, at også disse nye kvalificerede funktioner kun vil være et overgangsfænomen, idet teknikkerne til deres automatisering allerede er til stede eller kan skimtes (hos programmørere kan denne udvikling allerede iagttages; prøveautomater i elektroteknikken og CAM-systemer i maskinindustrien åbner for denne mulighed).

Horst Kern og Michael Schumann (1982) har i deres bidrag på sociolog-kongressen ligeledes konstateret en ny tendens til polarisering af arbejdskravene. På grundlag af udviklingen af et nyt princip om en mere helhedspræget tilgang til arbejdsvernerne, hvis gennemførelse ofte falder sammen med højere kvalifikation, større ansvar, men også stærkere ydelseskrav og fremfor alt lader sig iagttage i stamarbejdsstyrken i industriens kerneområder, ser de »segmenteringen som en moderne variant af polarisering« (p. 70). Om så tendensen til en ny, også kvantitativ betydningsfuld type af arbejder-teknikere og endog til nye udvidede muligheder for identifikation med arbejdet og interessegennemførelse er en følge deraf, synes mig tvivlsomt.

af funktionærarbejdsfunktioner og med den generelle økonomiske stagnation, at beskæftigelsen i den interne arbejdsmarkedssektor muligvis snarere igen vil aftage, ikke blot absolut men også relativt (Schultz-Wild 1978 og Mendius/Sengenberger 1976 har allerede antydnet denne tendens som resultat af krisen 1974/75).

Men uafhængigt af disse kvantitative relationer, som ikke kan prognosticeres sikkert, betyder opløsningen af fagarbejdet til bedriftsspecifikt kvalificeret beskæftigelse, dets degradering til ufaglært arbejde eller dets automatisering, erosion af arbejdergruppens og fagforeningernes sidste *autonome* interesse- og magtbasis. For den idag allerede dominerende og inden for overskuelig tid den eneste bærer af arbejderbevægelsen - storindustriens mere eller mindre komplekt oplærte faste arbejdsstyrker - er jo netop produkter af den kapitalistiske automatisering og rationalisering, dvs. resultat af det menneskelige arbejdes prægning efter kapitalakkumulationens behov. Deres værdi for kapitalen består deri, at de kan indsættes til skiftende arbejdsopgaver, kan udfylde dem procesadækvat og derigennem sikre et optimalt produktionsforløb. Denne aktivitets abstrakthed modsvarer udskifteligheden og ligestyldigheden, hvad angår det konkrete arbejde og dets vilkår⁷.

Af samme grund er de imidlertid samtidig fast bundne til virksomhederne, for de beskæftigedes sikkerhedsbehov og virksomhedernes tiloversblevne afhængighed af den levende arbejdskraft flyder sammen som interesser, der peger i samme retning. Ligestyldigheden overfor det konkrete arbejde går sammen med loyalitet overfor instansen for dets abstraktliggørelse og ødelæggelse. Da de lønafhængige i deres materielle reproduktion er bundne til fabrikken og virksomheden vedbliver de - pga. tab, der er lette at opregne, såvel som pga. mangel på et alternativ og i overensstemmelse med deres grundlæggende interesse i selvopretholdelse - at være loyale overfor dem, der beskæftiger dem, også når produktionsformål er dem ukendt eller ligestyldig eller sågar bliver misbilliget.

Har kapitalen igennem lang tid (og i bestemte sektorer op til idag) haft at gøre med fagligt kvalificeret autonom arbejdskraft, som imidlertid var fremmed og på en vis måde også stod i modsætning til den på grund af sit erfaringsindhold, så lykkedes det nu kapitalen i første omgang gennem

7. Empiriske undersøgelser peger på, at denne proces går så vidt, at enhver jobberigelse af de ansatte efterhånden kun opleves som en større belastning, dvs. arbejdets 'humanisering' bliver opfattet som toppunktet af dets afhumanisering (jfr. Benz-Overhage o.a. 1982, Schauer o.a. 1981).

udviklingen og gennem indsatsen af en kontinuerlig maskinel produktionsmåde på basis af videnskabelige regler at bringe den i et tillært afhængighedsforhold til virksomheden. Indenfor rammerne af denne afhængighed forbliver kapitalen idag alligevel henvist til det konkrete arbejde hhv. disse arbejdskræfters Kooperation. De nye automatiseringstendenser forrykker styrkeforholdet mellem kapital og lønarbejde et klart skridt videre i retning af en position af vidtgående afmægtighed for de lønafhængige, netop fordi arbejdskraften her i mange tilfælde også støder på grænserne for sin tekniske ydelsesevne og fordi automatiseringen desuden er ledsaget af økonomiske stagnationstendenser.

Automationen har imidlertid videre følger for lønarbejdet også udenfor produktionsprocessen: Man løber idag ingen stor risiko med den prognose, at beskæftigelsesvolumenen igen bliver forringet inden for en overskuelig tid som en konsekvens af de nye teknologier og den formindskede vækst. Den stigende arbejdsløshed betyder, at en voksende andel af den arbejdende befolkning overhovedet ikke mere kan blive beskæftiget i lønarbejdssystemet. Eller sagt på en anden måde: Automationen synes eksternt at indskrænke det abstrakte arbejdes absolutte indflydelsesområde, hvis gennemsættelse den internt trækker med sig⁸. Fuldendelsen af arbejdets abstraktliggørelsesproces er i voksende omfang dets ophævelse som levende arbejde overhovedet.

Som konsekvens tyder det på en dualisering af økonomi og samfund (jfr. Berger 1982 eller diskussionen om de »to kulturer« i USA) - indtil videre mindre i Forbundsrepublikken end i andre kapitalistiske lande. Storkapitalistisk organiserede produktions- og administrationsformer står overfor en sektor af småvirksomheder, ofte håndværksmæssig, individuel eller sågar amatøragtig produktion og reproduktion. I mange former kan denne adskillelse absolut være funktionel (som det bliver klart ved ekstremeksemplet Japan). Men modtendensen kan også iagttages til en ny, snarere behovs- og brugsværdiorienteret småøkonomi, som ofte er snævert forbundet med lokale forudsætninger, og i denne betydning også svarer til økologiske eller andre sociale målestokke. Mens den storindustrielle sek-

8. Gorz (1980, p. 66) drager derudaf en radikal konsekvens: »Den teknologiske evolution løber ikke i en retning, hvor det er muligt for producenterne at tilegne sig den samfundsmæssige produktion. Tværtimod sker der under informatikkens indflydelse en udgrænsning af de samfundsmæssige producenter, en marginalisering af det samfundsmæssigt nødvendige arbejde.« Han erklærer så (temmelig overilet) den nye »ikke-klasse af ikkearbejdere« for det nye revolutionære subjekt.

tor øjensynligt i stigende grad kun kan reproducere sig gennem hybride højtekniske projekter og derved alligevel skrumper ind, så synes denne sekundære sektors attraktivitet snarere at vokse, dels pga. den åbenlyse interessekrænkelse af de beskæftigede indenfor og de berørte udenfor den storindustrielle sektor, og dels pga. tvangen til at reproducere sig anderledes - er man først en gang udstødt af den storindustrielle sektor.

Hannah Arendt har for over 20 år siden (1960) fastslået, at arbejdet efterhånden truer arbejdssamfundet med at forsvinde; Ralf Dahrendorf (1980, 1982) har derudaf udviklet diagnosen for en omfattende »krise i arbejdssamfundet«. For mig synes det problematiske punkt i disse vurderinger mindre at ligge i konstateringen af en krise som i den vidtgående følgeslutning om en renæssance for konkret »aktivitet« (i betydningen fri menneskelig selvbeskæftigelse). Man kan sikkert tale om en »lønarbejds-krise« for så vidt som kapitalen i aftagende omfang er i stand til at garantere lønarbejdets reproduktion. Om denne krise så også samtidig drager alternative - i betydningen klassiske (og indtil nu altid overklassespecifikke) - beskæftigelsesforestillinger med sig, vedbliver at være et åbent spørgsmål (dvs. et spørgsmål som også er muligt at påvirke). De fremlagte overvejelser synes imidlertid at gøre det tydeligt for mig, at udviklingen af sådanne alternativer i stort omfang går langt udover forandringen af arbejdsfunktionen selv og f.eks. indbefatter en forandret holdning hos de berørte til videnskab og teknik, en erosion af den abstrakte tidsbevidsthed og en sætten spørgsmål ved den personlige identitet, som er vundet gennem det arbejde, man har fået. Der er ingen tvivl om, at faststrukturerede forhold på alle disse områder er kommet i bevægelse. De tendenser, som man i dag kan iagttage, synes mig dog snarere - analogt med økonomiens dualisering - at tyde på en polarisering af de to holdninger og på tiltagende samfundsmæssige konflikter mellem dem. Måske bliver - i løbet af denne udvikling - grænserne for den samfundsmæssige syntese skabt gennem abstrakt arbejde, værdi og videnskabelig forstand synlige, eller der gives måske i det mindste chancer for denne synteses inddæmning?

Industri- og virksomhedssociologien kunne i lang tid begrunde sin samfundsmæssige betydning og sin forskningsinteresse derigennem, at den med studiet af lønarbejdet og dets betingelser ikke kun udforskede den samfundsmæssige reproduktions vigtigste sektor og dens udviklingsdynamik, men at den i arbejdsfeltet også kunne forvente et væsentligt samfundsmæssigt emancipationspotentiale. Det industrielt organiserede lønarbejdes hovedrolle vil ganske vist ikke - som Gorz med sin margi-

naliseringsstese ser det - være forsvundet om kort tid. Men tilbagetrængningen af lønarbejdet gennem automation og forringet vækst såvel som arbejderbevægelsens omstrukturering og integration i den samme proces lader disciplinens grænser blive synlige i deres hidtidige udformning. Den ensidige koncentration på lønarbejdernes arbejdsbetingelser truer med at lade analysen af arbejdet sygne hen til begrebsløs registrering af lønarbejdets samfundsmæssige erosionsproces. Den idag gentagne gange konstaterede teorimangel i industrisociologien kunne tilsvarende tydes som en nyopstået fornemmelse for, at en gradvis indsnævring af dens egen forskningsgenstand også følger med lønarbejdets inddæmning.

Hvis denne vurdering slår til, så står professionen overfor alternativet, enten at blive reduceret til andenrangs bindestregs-sociologi eller at udvide sine spørgsmål, sine forskningsansatser og sine teoretiske perspektiver i modsvar til de forandrede betingelser. Selvom de her fremførte overvejelser på enkelte punkter måske kan virke mindre overbevisende, så synes de mig dog at gøre så meget tydeligt: Industri- og virksomhedssociologien må - hvis den ikke med sin traditionelle forskningsgenstand vil miste betydning - rejse diskussionen om de videnskabelige tankeformers sociale karakter, om kapitalistisk teknologi og teknik, om det abstrakte arbejdes begreb, om den samfundsmæssige strukturering og organisation af arbejdet såvel som om 'arbejdets' fremtid. Analysen af arbejdet må som kritisk socialvidenskab igen åbne sig mere for samfundsteoretiske spørgsmål og kontroverser.

Oversat af Jørn Erslev Andersen og Bodil Marie Thomsen

Litteratur

- Arendt, Hannah, 1960: Vita Activa oder Vom Täglichen Leben, Stuttgart.
- Bahr, Hans-Dieter, 1970: Kritik der politischen Technologie, Frankfurt/Main.
- Bahr, Hans-Dieter, 1973: Die Klassenstruktur der Maschinerie, in: Richard Vahrenkamp (Hrsg.), Technologie und Kapital, Frankfurt/Main 1973, 39-73.*
- Beck, Ulrich/Brater, Michael/Daheim, Hansjürgen, 1980: Soziologie der Arbeit und der Berufe. Grundlagen, Problemfelder, Forschungsergebnisse, Reinbek bei Hamburg.
- Benz-Overhage, Karin/Brumlop, Eva/Freyberg, Thomas von/Papadimitriou, Zissis, 1982: Neue Technologien und alternative Arbeitsgestaltung. Auswirkungen des Computereinsatzes in der industriellen Produktion (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York.
- Berger, Johannes (unter Mitarbeit von Lore Voigt), 1982: Zur Zukunft der Dualwirtschaft, in: Frank Benseler/Rolf G. Heinze/Arno Klönne (Hrsg.), Zukunft der Arbeit, Eigenarbeit, Alternativökonomie?, Hamburg 1982, 97-117.
- Boller, Hans 1932: Arbeitszeitverkürzung und arbeitsmarkt (Abhandlungen des wirtschaftswissenschaftlichen Seminars zu Jena, Bd. 22, H. 1), Jena.
- Borkenau, Franz, 1934: Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild, Paris (Nachdruck Frankfurt/Main 1973).
- Brandt, Gerhard, 1975: Gewerkschaftliche Interessenvertretung und sozialer Wandel. Eine soziologische Untersuchung über die Entwicklung der Gewerkschaften in der britischen Eisen- und Stahlindustrie 1886-1917, Frankfurt/Main, Köln.
- Brandt, Gerhard/Kündig, Bernard/Papadimitriou, Zissis/Thomae, Jutta, 1978: Computer und Arbeitsprozess. Eine arbeitssoziologische Untersuchung der Auswirkungen des Computereinsatzes in ausgewählten Betriebsabteilungen der Stahlindustrie und des Bankgewerbes (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York.
- Braverman, Harry, 1974: Die Arbeit im modernen Produktionsprozess, dt. Ausg. Frankfurt/Main, New York 1977.*
- Brentano, Lujo, 1909: Artikel Gewerkvereine, in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3. Aufl., Bd. 4, Jena, 1106 ff.
- Breuer, Stefan, 1977: Die Krise der Revolutionstheorie. Negative Versellschaftung und Arbeitsmetaphysik bei Herbert Marcuse, Frankfurt/Main.
- Briefs, Goetz, 1927: Artikel Gewerkschaftswesen und Gewerkschaftspolitik, in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4. Aufl., Bd. 4, Jena, 1108-1150.
- Briefs, Goetz, 1931: Artikel Gewerkschaftstheorie, in: Internationales Handbuch des Gewerkschaftswesens, Berlin.
- Bulthaup, Peter, 1973: Zur gesellschaftlichen Funktion der Naturwissenschaften, Frankfurt/Main.
- Dahrendorf, Ralf, 1980: Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft. Wandlungen in der sozialen Konstruktion des menschlichen Lebens, in: Merkur, Jg. 34 (1980), H. 8, 749-760.
- Dahrendorf, Ralf, 1982: Die Arbeitsgesellschaft ist am Ende (1. Teil seines Vortrags auf dem Soziologentag in Bamberg), in: Die Zeit, Nr. 48, 26. 11. 1982, S. 44; Wenn aus Arbeit sinnvolles Tun wird. Die Alternativen zur Arbeitsgesellschaft (2. Teil seines Vortrags), in: Die Zeit, Nr. 49, 3. 12. 1982, S. 44.
- Dudek, Peter, 1979a: Naturwissenschaften und Gesellschaftsformation, Frankfurt/Main, New York.
- Dudek, Peter, 1979b: Naturwissenschaftliche Denkformen und ökonomische Struktur. Zur Fortsetzung der Sohn-Rethel-Diskussion, in: Probleme des Klassenkampfes, H. 34 (Jg. 9, 1979, Nr. 1), 127-157.
- Europäisches Gewerkschaftsinstitut 1979: Die Auswirkungen der Mikroelektronik auf die Beschäftigung in Westeuropa während der achtziger Jahre, Brüssel.
- Goetz, André, 1980: Abschied vom Proletariat. Jenseits des Sozialismus, Frankfurt/Main.*
- Greiff, Bodo von, 1976: Gesellschaftsform und Erkenntnisform. Zum Zusammenhang von wissenschaftlicher Erfahrung und gesellschaftlicher Entwicklung, Frankfurt/Main.
- Greiff, Bodo von, 1980: Wissenschaft, Technik und Aufklärung. Zur politischen Philosophie des Fortschritts, in: Technologie und Politik 16, Juni 1980, Reinbek bei Hamburg, 52-70.
- Grossmann, Henryk, 1935: Die gesellschaftlichen Grundlagen der mechanistischen Philosophie und die Manufaktur, in: Zeitschrift für Sozialforschung, Jg. 4 (1935), 161-231.
- Hieber, Lutz, 1977: Sohn-Rethels Bedeutung für die Selbstreflexion naturwissenschaftlicher Arbeit, in: Probleme des Klassenkampfes, H. 29 (Jg. 7, 1977, Nr. 4), 77-99.
- Hundt, Sönke, 1976: Zur Theoriegeschichte der Betriebswirtschaftslehre, Köln.
- Kern, Horst/Schumann, Michael, 1982: Arbeit und Sozialcharakter: Alte und neue Konturen (Vortrag auf dem Soziologentag in Bamberg), in: Mitteilungen des Soziologischen Forschungsinstituts Göttingen Nr. 7, Oktober 1982, 58-81.
- König, Helmut, 1978: Tauschabstraktion und Geschichte (Rezension von R.W. Müller, Geld und Geist), in: Leviathan 1/1978, 127-150.

- Krause, Ulrich, 1979: Geld und abstrakte Arbeit. Über die analytischen Grundlagen der Politischen Ökonomie, Frankfurt/Main, New York.
- Lutz, Burkart, 1978: Wirtschaftliche Entwicklung, betriebliche Interessen und Arbeitsmarktsegmentation, München Februar 1978 (unveröff. Ms.).
- Lutz, Burkart, 1982a: Kapitalismus ohne Reservearmee? Zum Zusammenhang von Wirtschaftsentwicklung und Arbeitsmarktsegmentation in der europäischen Nachkriegszeit, in: Gert Schmidt/Hans-Joachim Braczyk/Jost von dem Knesebeck (Hrsg.), Materialien zur Industriosozologie (Sonderheft 24/1982 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie), Opladen 1982, 329-347.
- Lutz, Burkart, 1982b: Wirtschaftliche Entwicklung und Arbeitsmarktsegmentation. Entwürfe zu einem in Arbeit befindlichen Buch, München Juli 1982 (unveröff. Ms.).
- Marcuse, Herbert, 1964: Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft, dt. Ausg. Neuwied, Berlin 1967.*
- Marx, Karl, 1857/58: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin (DDR) 1953.*
- Marx, Karl, 1863/65: Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, Frankfurt/Main 1969.*
- Mendius, Hans-Gerhard/Sengenberger, Werner, 1976: Konjunkturschwankungen und betriebliche Politik. Zur Entstehung und Verfestigung von Arbeitsmarktsegmentation, in: Hans-Gerhard Mendius/Werner Senegenberger u.a., Betrieb - Arbeitsmarkt - Qualifikation I. Beiträge zu Rezession und Personalpolitik, Bildungsexpansion und Arbeitsteilung, Humanisierung und Qualifizierung, Reproduktion und Qualifikation, Frankfurt/Main, 15-81.
- Müller, Rudolf W., 1977: Geld und Geist. Zur Entstehung von Identitätsbewusstsein und Rationalität seit der Antike, Frankfurt/Main, New York.
- Neuendorff, Hartmut, 1980: Rezension über Gerhard Brandt et al., Computer und Arbeitsprozess, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Jg. 32 (1980), 805-808.*
- Oetzel, Klaus-Dieter, 1978: Wertabstraktion und Erfahrung. Über das Problem einer historischmaterialistischen Erkenntniskritik, Frankfurt/Main, New York.
- Otten, Dieter, 1982: Das Roboter-Syndrom. Soziologische Anmerkungen zur Zukunft der Arbeit, in: Frank Benseler/Rolf G. Heinze/Arno Klönne (Hrsg.), Zukunft der Arbeit. Eigenarbeit, Alternativökonomie?, Hamburg 1982, 131-148.
- Pierenkemper, Toni/Tilly, Richard (Hrsg.), 1982: Historische Arbeitsmarktforschung. Entstehung, Entwicklung und Probleme der Vermarktung von Arbeitskraft (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 49), Göttingen.
- Schauer, H./Dabrowski, H./Naumann, U./Sperling, H.J. unter Mitarbeit von H. Kern/W. Rosenbaum, 1981: Tarifvertragliche Regelungen zur Verbesserung industrieller Arbeitsbedingungen. Zusammenfassender Ergebnisbericht, Göttingen Jan. 1981 (hektogr. Forschungsbericht).
- Schmidt, Karl W., 1980: Rudolf Wolfgang Müllers »Geld und Geist«: Eine neue Perspektive marxistischer Erkenntniskritik?, in: Leviathan Jg. 8 (1980), H. 4 (März 1981), 498-517.
- Schmiede, Rudi, 1980: Rationalisierung und reelle Subsumtion. Überlegungen zu den Arbeiten des Frankfurter Instituts für Sozialforschung 1970 bis 1980, in: Leviathan Jg. 8 (1980), H. 4 (März 1981), 472-497.
- Schmiede, Rudi, 1982: Grundlagen und Grenzen »abstrakter Vereinheitlichung«: Tarifpolitik in der metallverarbeitenden Industrie 1970-1979, in: Ulrich Billerbeck/Christoph Deutschmann/Rainer Erd/Rudi Schmiede/Edwin Schudlich, Neuorientierung der Tarifpolitik? Veränderungen im Verhältnis zwischen Lohn- und Manteltarifpolitik in den siebziger Jahren (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York 1982, 49-269.
- Schmiede, Rudi/Schudlich, Edwin, 1976: Die Entwicklung der Leistungsentlohnung in Deutschland. Eine historisch-theoretische Untersuchung zum Verhältnis von Lohn und Leistung unter kapitalistischen Produktionsbedingungen (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main (4. Aufl. Frankfurt/Main, New York 1981).
- Schudlich, Edwin, 1982a: »Tarifpolitik ohne Kampfgeschrei«: Die Tarifbeziehungen in der chemischen Industrie 1970-1979, in: Billerbeck u.a. (wie Schmiede 1982), 271-351.
- Schudlich, Edwin, 1982b: Kooperation statt Korporatismus. Zum Charakter der gewerkschaftlichen Interessenvertretung in der chemischen Industrie, in: Ulrich Billerbeck/Rainer Erd/Otto Jacobi/Edwin Schudlich, Korporatismus und gewerkschaftliche Interessenvertretung (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York 1982, 127-172.
- Schultz-Wild, Rainer, 1978: Betriebliche Beschäftigungspolitik in der Krise (Arbeiten des Instituts für sozialwissenschaftliche Forschung München), Frankfurt/Main, New York.
- Seel, Peter Caspar, 1980: Erkenntniskritik als Ökonomiekritik. Versuch zu einer materialistischen Erkenntnistheorie als Auseinandersetzung mit Kant und Marx (Focus-Wissenschaft), Giessen.
- Sieferle, Rolf Peter, 1979: Die Revolution in der Theorie von Karl Marx, Frankfurt/Main, Berlin, Wien.
- Sohn-Rethel, Alfred, 1970: Geistige und körperliche Arbeit. Zur Theorie der gesellschaftlichen Synthesis, Frankfurt/Main (2. Aufl. 1972).*

- Sohn-Rethel, Alfred, 1978: *Intellectual and Manual Labour. A Critique of Epistemology*, London, Basingstoke.
- Stamm, Volker, 1982: *Ursprünge der Wirtschaftsgesellschaft. Geld, Arbeit und Zeit als Mittel von Herrschaft*, Frankfurt/Main.
- Szalai, Tibor, 1928: *Arbeitslohn, Arbeitszeit und Kosten*, Leipzig.
- Thurow, Lester C., 1975: *Generating Inequality*, New York; auszugsweise deutsch unter dem Titel: *Die Arbeitskräfteschlange und das Modell des Arbeitsplatzwettbewerbs*, in: Werner Sengenberger (Hrsg.), *Der gesplattene Arbeitsmarkt. Probleme der Arbeitsmarktsegmentation* (Arbeiten des Instituts für sozialwissenschaftliche Forschung München), Frankfurt/Main, New York 1978, 117-137.
- Ullrich, Otto, 1977: *Technik und Herrschaft. Vom Hand-Werk zur verdinglichten Blockstruktur industrieller Produktion*, Frankfurt/Main.
- Weyermann, M.R., 1923: *Die ökonomische Eigenart der modernen gewerblichen Technik*, in: *Grundriss der Sozialökonomik*, Abtlg. VI, Tübingen.
- Woesler, Christine, 1978: *Für eine be-greifende Praxis in der Natur. Geldförmige Naturerkenntnis und kybernetische Natur* (Focus-Wissenschaft), Giessen.
- Wohlrapp, Harald, 1975: *Materialistische Erkenntniskritik? - Kritik an Alfred Sohn-Rethels Ableitung des abstrakten Denkens und Erörterung einiger grundlegender Gesichtspunkte für eine mögliche materialistische Erkenntnistheorie*, in: Jürgen Mittelstrass (Hrsg.), *Methodologische Probleme einer normativ-kritischen Gesellschaftstheorie*, Frankfurt/Main 1975, 160-243.
- Zwiedineck-Südenhorst, Otto von, 1925: *Artikel Lohntheorie und Lohnpolitik*, in: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 4. Aufl., Bd. 6, Jena 1925, 396-426.

De med * mærkede titler findes på dansk.

Prokla

Nye udenlandske tidsskrifter hos KURASJEs Bogimport

Nr. 51 handler om partier, reformisme og sociale bevægelser i 1980'erne og indeholder følgende artikler:

- Michael Th. Greven, CDU und CSU in der Regierung-
Plädoyer, sich mit den Konservativen zu beschäftigen 10
- Hella Kastendiek, Struktur- und Organisationsprobleme einer staatstragenden
Arbeitnehmerpartei: Zum Verhältnis von SPD und Gewerkschaften 32
- A. Bolaffi/O. Kallscheuer, Die Grünen: Farbenlehre eines politischen Paradoxes.
Zwischen neuen Bewegungen und Veränderung der Politik 62
- Bodo Zeuner, Aktuelle Anmerkungen zum Postulat der »Basisdemokratie« bei den
Grünen/Alternativen 106
- Eberhard Seifert, Die Räte-Kommunistische Tradition von »Ökonomie der Zeit«.
Wieder die Halbheiten der neuerlichen Erledigung der Marx'schen Phrase von der
»Parallele zur Warenproduktion« 118

Nr. 52 handler om verdenskrise, klassekonflikter og fascisme i 30'erne og i dag og indeholder følgende artikler:

- Elmar Altvater, Der Teufelskreis der Auslandsverschuldung -
Der Weltmarkt ind der Kreditkrise 3
- David Abraham, Klassenkompromiss und Wiederkehr
des Klassenkonflikts in der Weimarer Republik 41
- Adelheid von Saldern, Permanente Krise? -
Stabilität und Instabilität des Herrschaftssystems
im deutschen Faschismus 79
- Wolfgang Luthardt, Struktur Aspekte der Weimarer Republik
und des Nationalsozialismus. Diskutiert am Beispiel
zeitgenössischer sozialdemokratischer Analysen 103
- Guillermo O'Donnell, Die Spannungen innerhalb des
bürokratisch-autoritären Staates und der Frage der
Demokratie 123

FÅS HOS KURASJE PRIS: ENKELTNUMRE 52.80 kr. PR. NR.

ÅRSABONNEMENT (4 NR.) 194.00 kr.

INDBETAL BELØBET PÅ GIRO 7 16 60 44 OG ANGIV HVILKE NUMRE
DU ØNSKER.
